

UOT 58.580.06

İRAN KEÇİALAÇILIĞI - REAUMURİETA PERSİCAE
YENİ BİTKİLİK FORMASIYASIDIR¹M.T.CABBAROV, ²Ə.Ş.İBRAHİMOV, ³F.X.NƏBİYEVA
¹Bakı Dövlət Universiteti, ^{2,3}AMEA Dendralojiya İnstitutu

Azərbaycan respublikası ərazisində geniş yayılmış dağ-kserofit bitkiliyi botaniki, geobotaniki, floristik, sistematik, bitki ehtiyatları və etnobotaniki üsullarla tədqiq edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, Böyük və Kiçik Qafqazda, Talışda, Zuvandda, Lənkəranda, Qobustanda və Naxçıvan Muxtar Respublikasında daha böyük sahələri əhatə etməklə 1100 - 2500 m yüksəkliklərdə yayılmışdır. Tədqiqat zamanı yeni taksonlarla yanaşı bu vaxta qədər təsvir olunmamış yeni ali sistematik vahidlər: formasiya və assosiasiyalar aşkarlanmışdır. Belə yeniliklərdən biri nadir hesab edilən *Reaumuria persica* (Boiss.) Boiss. - İran keçialaçasıdır. Bitkinin dominant rolu, subdominantları, biomorfoloji, bioekoloji, fitosenoloji xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

Açar sözlər: keçialaçası, formasiya, bioekoloji, fitosenoz.

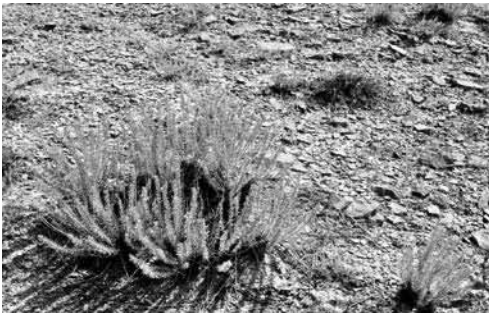
Naxçıvan Muxtar Respublikasının özünəməxsus ərazisinin çox hissəsinin dağlıq olması, keçmiş olduğu tarixi-təkamül yolu, xüsusilə iqliminin kəskin kontinentallığı burada kserofit tipli zəngin flora və bitkiliyin inkişafına səbəb olmuşdur. Hazırda regionun florası 160 fəsilə, 910 cins və 3020 növlə təmsil olunur [1, 15-30; 7, 245]. Geobotaniki və floristik tədqiqatlar zamanı Yulğunkimilər fəsiləsinin sistematik tərkibində aparılmış nomenklatur dəyişikliklər və yeni xüsusiyyətlər öyrənilmişdir. Məlum olmuşdur ki, Tamaricaceae Link., nom. cons. (Reaumuriaceae Ehrenb ex Lindl.) - fəsiləsinin müasir taksonomik tərkibi 2 Subfamilia: *Tamaricoideae* (Link) Meisn., *Reaumurioideae* Burnett, 2 Triba: *Tamariceae* Rchb., *Reaumurieae* Horan, 3 cins: *Tamarix* L. - Yulğun, *Myricata* Desv. - Çayyovşanı, *Reaumuria* Hesselq ex L. - Keçialaçı təmsil olunur. Sonuncu cins əvvəllər Yulğunkimilər -*Tamaricaceae* Link. fəsiləsi daxilində cins statusu daşıyırdı [7, 262-263]. Son dövrlərdə ona fəsilə statusu verilməmişdi [2, 4, 5]. Hazırda yenə də qabaqkı cins səviyyəsinə endirilmişdir [6, 158]. Keçialaçı *Reaumuria* L. - cinsinin 100-ə qədər növü əsasən Afrika səhralarında, Aralıq dənizi vilayətlərində, Orta və Mərkəzi Asiyada, həmçinin Avstraliyada yayılmışdır. Keçmiş SSRİ - də yayılmış 22 növü vardır. Onlardan Qafqazda 3, Azərbaycanda 3, Naxçıvan MR-də isə 2 növünün: *Reaumuria persica* (Boiss.) Boiss. - İran keçialaçı, *Reaumuria cistoides* Adams (*R. hypericoides* Willd.) - Dəstəli keçialaçı olduğu göstərilir [3, 107-108].

Reaumuria cistoides Adams hündürlüyü 40-50 sm-ə çatan yarımkol bit-

kisidir. Xoş görünüşlü çəhrayı çiçəkləri vardır. May-iyul aylarında çiçəkləyir və meyvə verir. Düzən sahələrdən aşağı dağ qurşağına qədər şorlaşmış torpaqlarda, əkin yerlərində, bağ və bostanlarda, əlaqı sahələrdə çoxda böyük olmayan sıx qruplaşmalar əmələ gətirir və komponent kimi qarışıq fitosenozlarda iştirak edir.

Reaumuria persica (Boiss.) Boiss. və *Reaumuria cistoides* Adams (*R. hypericoides* Willd.) dağ-kserofit bitkiliyi daxilində quru daşlı, daşlı-qayalı, çınqıllı, quru otlu yamaclarda yayılmışdır. Cinsə daxil olan növlər əsas oxşar əlamətləri ilə yanaşı, bir sıra fərqli əlamətlərə də malikdirlər. Belə ki, çiçəkləri iridir, ikicinslidir, beşüzvlüdür, tək-təkdir. Yarpaq qoltuğunda qısalmış budaqcıqlar dəstə ilə yerləşmişdir. Çiçəkaltlığı çanaqvaridir, yuxarı hissəsi xətlı-bızvarıdır, sivricludur, aşağı hissəsi genişlənmişdir, kasacığa möhkəm sۆykənmişdir. Kasacıq ətlıdır və dərin şırımlıdır, 6-8 mm uzunluqdadır. Ləçəkləri açıq çəhrayı və ya ətrənglıdır, 1 sm-ə qədər uzunluqda və 3 mm enındədir, kasacığı bir qədər uzundur, 2 uzunsov xırdadışıcklı çıxıntı ilə birlikdə 3-4 mm uzunluqdadır. Erkəckikləri çoxdur, sapları ilə 5 dəstədə birləşmişlər. Yumurtalıq ellipsvari olub 4 mm uzunluqdadır (şəkil 1).

Qutucuq yumurtavari və ya uzunsov-neşterlıdır, kasacıqdan 3 dəfə uzundur. Toxum dəyirmıdır, uzun qonur tüküclərlə sıx örtölmüşdür. İyun-iyul aylarında çiçəkləyir və avqust-sentyabr aylarında toxumları yetişir. Azərbaycanda, ancaq Naxçıvan MR-də yayılmışdır. Dağətəyi sahələrdən başlayaraq aşağı dağ qurşağına qədər quru daşlı və gıllı, bəzən isə şorlaşmış yamaclarda dağınıq halda yayılmışdır. Cənubi Qafqazda və Şımalı İranda rast gəlinir. Azərbaycan florasının VI cildinin nəşrindən 66 il keçir ki, (1955) bu müddətdə bitki örtüyündə qlobal dəyişikliklər baş vermişdir. Muxtar respublikanın bitkiliyində yeni olan *Reaumurieta persicae* formasıyasının aşkar edilməsi bunu bir daha subut edir (şəkil 2). Bu yeni fitosenoz Darıdağın şımal-şərq və cənub-şərq hissəsində landşaft xarakterli olub, yayılma arealı Yaycı, Camaldın, Qızılca və Kırna kəndlərinin və Darıdağın quru otlu, daşlı - çınqıllı yamaclarını əhatə edir. Fitosenozun tərkibi və quruluşu sadə, az növlü və çox yerdə seyrəkdir, 1m² sahədə 1-3 və 4-5 keçialaçıya rast gəlinir. Layihə örtüyü 60-75% - ə qədərdir. Otluğun dominantın sıx olduğı sahələrdə (şəkil 3) bu miqdar 6-8, bəzən isə 8-10 arasında dəyişir.

Şək. 1. *Reaumuria persica* (Boiss.)

Şək. 2. Boiss. - Azərbaycanda yayılması

Şək.3. *Reaumurieta persicae* formasiyası və assosiasiyaları

Bütövlükdə formasiya və onun assosiasiya və qruplaşmalarında, biotiplərində 34-40 bitki növü qeyd olunur. Tez-tez nəzərə çarpan, fitosenozun formalaşmasında mühüm rol oynayan *Artemisia*, *Salsola* cinslərinə mənsub olan bitkilər, efemer və efemeroidlərdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Culfa rayonunun Darıdağ, Darıdağ -Yaycı kəndi ətrafında *Reaumuria persica* (Boiss.) Boiss. üstün olan fitosenozun növ tərkibi və quruluşu

№	Bitkilərin adı	Bioekoloji xüsusiyyətləri				
		Həyat formaları	Hündürlük, sm	Feno faza	Ekoloji qrupu	Coğrafi tipi
1.	<i>Reumuria persica</i>	Y/kol	15-30	V-VIII	Kserofit	İran
2.	<i>Reumuria cistoides</i>	Y/kol	30-60	VI-VI	Kserofit	Ön Asiya
3.	<i>Hymenocrater bituminosum</i>	Kol	80-154	IV-IX	Kserofit	Ön Asiya
4.	<i>Anabasis brachiata</i>	Y/kol	15-34	IV-VI	Kserofit	Atropatan
5.	<i>Anabasis eugeniae</i>	Y/kol	15-34	IV-VI	Kserofit	Atropatan
6.	<i>Allochrysa versicolor</i>	Çoxillik	15-30	VI-VII	Kserofit	Atropatan
7.	<i>Gypsophila capitata</i> Bieb.	Çoxillik	40-60	VI-VIII	Kserofit	Dağıstan-aqlban
8.	<i>Zygophyllum atriplicoides</i>	Kol	80-150	IV-VI	Kserofit	Ön Asiya
9.	<i>Artemisia lerchiana</i>	Çoxillik	60-100	VIII-XI	Kserofit	Qafqaz
10.	<i>Atraphaxis spinosa</i>	Kolcuq	25-100	V-VIII	Kserofit	K.Asiya-İran-tu.
11.	<i>Hypericum scabrum</i>	Çoxillik	15-50	V-VIII	Kserofit	Qərbi palearktik
12.	<i>Astracantha microcephala</i>	Kolcuq	40-60	VI-VII	Kserofit	Kiçik Asiya
13.	<i>Onobrychis cornuta</i>	Çoxillik	12-40	VII-IX	Kserofit	Ön Asiya
14.	<i>Rhamnus pallasii</i>	Kol	1-2m	IV-IX	Kserofit	Ön Asiya
15.	<i>Thymus kotschyanus</i>	Y/kol	10-12	V-VIII	Kserofit	Qafqaz
16.	<i>Teucrium polium</i>	Çoxillik	25-40	V-IX	Kserofit	Aralıq dənizi
17.	<i>Allium atroviolaceum</i>	Çoxillik	34-50	IV-VI	Kserofit	Avropa
18.	<i>Salsola nodulosa</i>	Y/kol	22-45	VII-IX	Kserofi	Qafqaz

Cədvəldən görüldüyü kimi dağ-kserofit bitkiliyi daxilində yeni aşkar olunmuş Keçialaçalı - fitosenozunu formalaşdıran kserofit bitkilər, coğrafi- genetik əlaqələrinə görə Aralıq dənizi, Ön Asiya, İran, Atropatan floralarına yaxındırlar.

Bitki mal-qara tərəfindən yeyilmədiyindən, əhali tərəfindən istifadə olunmadığından və bitkinin kütləvi toxum vermə kimi bioloji xüsusiyyətə malik olması onun təbii bərpasını tamamilə təmin etmişdir. Son tədqiqatlarda növün yeni, geniş arealda yayılmış formasıya, assosiasiya, çoxsaylı makro və mikro qruplaşmalarının, populyasiyalarının aşkar edilməsi deyilənləri təsdiq edir. Ordubad rayonunun Gilançay kəndinin ətrafından başlayaraq Biləv, Behrud kəndlərinin ətrafında Fitosenozun növ tərkibi nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişir. Sirkənvari həlməl - *Zigophyllum atriplicoides*, Adi üzərrik - *Peganum harmala*, Xırdabaşlıqlı astracana - *Astracantha microcephala*. *Juniperus*, *Acanthalimon*, *Onobrichis* cinslərinin növləri və s. iştirakı ilə geniş sahələri əhatə edir. Fitosenozun subdominantı kimi biokütlənin əsasını təşkil edən Sirkənvari həlməldən başqa, ikinci bolluğu *Artemisia lerchiana* Web. (*Artemisia fragrans*), *Thymus collinus* və *T. kotschyanus* növləri yaradır. Növ tərkibində onlarla yanaşı müxtəlif həyat formalı bitkilər, qırtıclar, paxlalılar, ağac və kollar, efemer və efemeroidlər iştirak edirlər. Layihə örtüyü 56-78 və 85-90 % arasında dəyişir. Darıdağ ərazisində Keçialaçılığı formasıyada daha çox nəzərəcarpan *Reumurieta persicariae* - *artemiseto*; *Reumurieta* - *artemiseto* - *thymosum*; *Reumurieta* - *artemiseto* - *thymoeto* - *stachyosum* assosiasiyalarla təmsil olunur. Uyğun ekoloji şəraitdə inkişaf etdiklərindən növ tərkiblərində oxşarlıq vardır.

Məsələn, *Crataegus orientalis*, *Amygdalus fenzliana*, *Rhamnus pallasii*, *Pyrus salicifolia*, *Rosa canina*, *Cotoneaster melanocarpus* və b. ağac və kollar onların hamısının növ tərkibində vardır. Lakin bu fitosenozların tərkib və quruluşunda fərqli cəhətlər daha üstündür (şəkil 4).

Şək. 4. *Reaumurieta* formasıyasının yovşan və öldürgən assosiasiyaları ilə

Darıdağ orijinal flora və bitki örtüyünə malikdir. Ancaq bu dağda dövrümüzə qədər qalmış Yevgeni öldürgəni - *Anabasis eugeniae*, Şamdanvari öldürgənlə -*A. brachiata* ilə formalaşan assosiasiya və bitki qruplaşmaları mühüm elmi və nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Bir çox görkəmli alimlər Darıdağda paleobotaniki tədqiqatlar aparmışlar. Darıdağda təbaşir dövrünün sonuna aid çox sayda bitki qalıqları: *Sequoia reichenbachii* Herr., *Brachyphyllum araxinum* J. Pal. Sp. n., *Populus hyrcana* J. Pal. Sp. n., *Pteris pennaefrmiss* Herr., *Zelkova araxina* Palib., *Parrotia fagifolia* Palib., *Pisonia eocenica* Ett., *Eugenia bogatschhevii* Palib., *Palibinia nachitschevanica* Kassum., *Cinnamomum lanceolatum* Heer. *Osmunda* Sp., *Pteris pennaformis* Heer. və b. aşkar edilmişdir [V.V.Druşiç T.A.Yakubovski, M.N.Doludenko, İ.V.Palibin, A.N.Kriştafoviç, A.V.Yarmolenko, Ş.A.Əzizbəyov, N.Q.Qoxtuni, A.A.Qrossheym, Ç.İ.Svanidze, “Католог ископаемых растений Кавказа”]: *Blechnum braunii*, *Sabal haeringiana* (Ung.) Heer., *Eugenia bogatschhevii* Palib., *Pisonia eocenica* Ett., *Banisteria haeringiana* Ett., *Leuica* Ett., *Leucotoe protogeae* Schimper., *Rhamnus dechenii* Web., *Ziziphus ungeri* Herr., *Dalbergia* Sp., *Aralia corifolia* Sap., *Folium indet.*), *Pistacia* cf. *mutica* E. et M; *Parrotia fagifolia* Palib. *Cerasus avium* (L.) Moench. *pliocenica* Tun - *Prunus avium pliocenica*; *Buxus sempervirens-fossilis* Engl. Tun - *Buxus sempervirens* L. *fossilis* Engelhardt et Kinkelin və b. [4, 267 - 274].

Tədqiqatlar zamanı regionun ərazisində keçmiş geoloji dövrlərdə (təbaşir, miosen, sarmat, pliosen, oliqosen və b.) yaşamış bitkilərdən bu günə qədər gəlib çatanlarının olduğu: *Pyrus salicifolia*, *P. communis*, *P. oxyprion*, *Parrotia persica*, *Quercus macranthera*, *Q. castaneifolia*, *Pistacia mutica*, *Ceracus avium*, *Acer trautvetteri*, *Anabasis eugeniae*, *Salsola tamamschyana*, *Prunus divaricata*, *Acer ibericum*, *Juglans regia*, *Comarum palustre*, *Menyanthes trifoliata*, *Galium uliginosum*, *Scilla atropatana*, *Thlaspi rostratum*, *Peltaropsis grossheimii*, *Dorema glabrum*, *Artemisia scoparia*, *A. Scoparioides*, *Bienertia cycloptera* və b. müəyyən edilmişdir.

Nəticə və təkliflər

İlk dəfə *Reaumuria persica* (Boiss.) Boiss. növünün geniş arealda yayılmış, bol ehtiyata malik forması, assosiasiya, biotip və çox sayda mikro-makro qruplaşmaları aşkar edilmişdir. Onun *Reaumuria alternifolia* (Labile.) Britten və *Anabasis eugeniae*, *Reaumuria cistoides* Adams (*R. hypericoides* Willd.) kimi nadir, endemik bitkilərlə assosiasiyalarının mühüm elmi əhəmiyyəti vardır. Belə bitki birliklərinin qorunub gələcək nəsillərə çatdırılmasını və səmərəli istifadə olunmasını təklif edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev S.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, s. 23-135.
2. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı. Nadir və nəslə kəsilməkdə olan göbələk növləri. İkinci nəşr. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 676 s.

3. Гроссгейм А.А. Определитель растений Кавказа. М.: АН СССР, 1949, 746 с.
4. Каталог ископаемых растений Кавказа: / Под ред. А.А.Колаковского, Тбилиси: МЕЦНИЕРЕБА, 1973, часть I, с. 267 – 274.
5. Конспект флоры Кавказа. Т. 2. Санкт - Петербург, 2006, с.349
6. Talibov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı Kitabı (Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütöxumlu bitkilər). Cild 2. “Əcəmi”, 2010, 673 s.
7. Talibov T.H., İbrahimov Ə.Ş., İbrahimov Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütöxumlu bitkilər). II nəşr. Bakı: Şirvanəşr, 2021, 425 s.
8. Флора Азербайджана. Т. VI. Баку: АН АзССР, 1955, 539 с.

**REAUMURIETA PERSICARIAE -
НОВАЯ ФОРМАЦИЯ ДЛЯ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ**

М.Т.ДЖАББАРОВ, А.Ш.ИБРАГИМОВ, Н Ф.Х.АБИЕВА

РЕЗЮМЕ

Реомюрия персидская - *Reaumuria persica* Boiss. кустарник 80-100(150) см высотой. В Азербайджане встречается только на территории Нах. АР. По литературным данным редкий вид. Встречается в горах Неграм, Дарашам, Чагал, Дуздаг и Дарыдаг. 26.04.2018 г. нам удалось выявить обширные территории занятые *Reaumuria persica* на каменистых, каменисто-скальных, глинистых, иногда известковых и глинисто-щебнистых склонах в окрестностях Дарыдаг, Яйджи, Гжылджа. Здесь она образует до сих пор неописанные формации - *Reaumurieta persicariae*. Изучали экологическое условия, роль при формировании нагорно-ксерофильной растительности и хозяйственное значение. Рассчитаны фитомассы в горах Дарыдаг Джульфинского района.

Ключевые слова: реомюрия, формация, биоэкология, фитоценоз.

**REAUMURIETA PERSICARIAE - NEW FORMATION FOR VEGETATION
NAKHCIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC**

M.T.JABBAROV, A.Sh.IBRAGIMOV, F.Kh.NABIYEVA

SUMMARY

Reaumuria persica Boiss. bush 80-100 (150) cm tall. In Azerbaijan, it is found only on the territory of Nakhchivan Autonomous Republic. According to the literature, this is a rare species. It is found in the mountains Negram, Darasham, Chagal, Duzdag and Daridag. On April 26, 2018, it was possible to identify vast territories occupied by *Reaumuria persica* on stony, stony-stony, clayey, sometimes limestone and clay-gravel slopes in the area of Daridag, Yaydzh, Gzhyldzhi. Here she forms a previously not described formation - *Reaumurieta persicariae*. The ecological conditions, the role in the formation of xerophilous vegetation of the uplands and their economic importance have been studied. Phytomasses are calculated in the Darydag mountains of the Julfa region.

Keywords: reaumuria, formation, bioecology, phytocenosis